

AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi
Cilt:1 -Sayı:2-Ocak 2013-Türkiye

KLASİKLƏRİMİZ BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ARAŞDIRMALARINDA

(M.FÜZULİ, Ə.H.BAYQARA, Ə.Ə.NƏVAİ VƏ Ş.İ.XƏTAİ)

ALMAZ ULVİ (BINNƏTOVA)*

XÜLASƏ

M. Füzuli, H.Bayqara, Ə.Nəvai və İ.Xətai yaradıcılıqlarını linqvistik-poetik baxımdan təhlil edərək sanballı monoqrafik əsərlər yaradan, zəngin mütaliə və biliyə malik olan Krım tatar və Azərbaycan xalqının böyük oğlu Bəkir Çobanzadə irsi yeni istiqlal məfkurəsi işığında araşdırıldıqca hələ çox uca zirvələr fəth ediləcəyinə əminik.

Məqalədə B. Çobanzadənin - dilçi alimin araşdırmaya cəlb etdiyi problemin dilçilik-ədəbi tənqidi kontekstdə qarşılıqlı şəkildə tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Klassiklərin yaradıcılığı misalında belə bir tədqiqat üsulu özü maraqlı elmi-nəzəri məsələdir. Və bütün bu elmi-nəzəri təhlillərin I türkoloji qurultay ərəfəsində təqdim olunması da mühüm faktordur. Məqaləyə cəlb edilən araşdırma əsərləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir və s.

Anahtar Kelimələr: B.Çobanzadə, M.Füzuli, İ.Xətai, H.Bayqara, Ə.Nəvai, I türkoloji qurultay, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, elmi-nəzəri təhlil.

OUR CLASSICS IN THE STUDIES OF BAKIR CHOBANZADEH

(M.FIZULI, A.H.BAYQARAH, A.NAVOI, SH.İ.KHATAI)

ABSTRACT

The study and research of the scientific heritage of the great son of the Crimean Tatar and Azerbaijani peoples Bekir Chobanzadeh, a widely-read person of high erudition, the author of monumental monographs, investigating works of M.Fuzuli, Sh.I. Khatai, H.Bayqarah, A.Navoi in the linguistic-poetic aspect, is of great interest for science and opens up new prospects for researches in the light of the period of the independence.

This article defines an importance of a problem, which scientist-linguist B.Chobanzadeh has involved in his researches within linguistic-literary context in the comparative plan. The similar method of research of the works of our classics in itself represents an interesting theoretical problem. The important factor is that all these scientific-theoretical researches have been presented to scientific community on the eve of the I Turkologic Congress. The works, considered by author, are involved in scientific research for the first time in the presented article.

Key Words: B.Chobanzadeh, M.Fizuli, I.Khatai, H.Bayqarah, A.Navoi, I Turkologic Congress, linguistics, literary criticism, scientific and theoretical analyze.

Böyük ədəbiyyatşünas, gözəl şair, istedadlı publisist, bütün bunlardan da irəli klassik dilçi alim kimi məşhur olan Bəkir Çobanzadə (1893-1938) türk dünyası tarixində əsrlərdən-əslərə ötürüləsi bir ömür yaşamışdır.

Bu görkəmli insanın ədəbi şəxsiyyətini dərk etdikcə, ədəbi irsini vərəqlədikcə - öyrəndikcə onun filoloji elm tarixində ölməzlik haqqı qazandığının bir daha şahidi olursan. Dahi Füzulinin yaradıcılığı haqqında yazdığı məqalədə qeyd edir ki, "Füzuli dörd yüz il əvvəl ədəbiyyatımızın dumanlı-buludlu üfüqlərində doğmuş, ölməmişdir və bəlkə, daha bir çox əsrlər ölməyəcəkdir. O, bizim könlümüzdə, xatirəmizdə, məktəb və

* Prof.Dr. Almaz ÜLVİ, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi, baş elmi işçi, almazulvi1960@mail.ru

səhnələrimizdədir. Ona bir müasirimiz, yaşdaşımız dersək, yanılmış olmayız. O, dörd yüz il yaşayan bir insandır. Yuxarıda saydığımız dövrlərin qəhrəmanları artıq hər tarixi simalar olduğu halda, Füzuli bu günə qədər canlı bir simadır” (Füzuli. 1926: 96-109; Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 164). Bəkir Çobanzadəyə Allah-təala məhz belə ömür yazmışdır. Cismanı ömrünü naqis insanlar cavankən doğrayıb-töksələr də, Allah bəxş etdiyi ömrü yaqin ki, elm-ədəbiyyat dünyasının qədirbilən əsrlər sarvanlarının könlündə, qələmində davam edəcəkdir.

Universitetdə təhsil aldığımız illərdə dilçiliyə aid dərslərimizdə əziz müəllimlərimiz mühazirədən kənar söhbətlərində Bəkir Çobanzadənin adını, onun dilçiliyə aid mükəmməl elmi araşdırmalarından bəhs edərdilər. Tələbələrin “bəs onun əsərləri, kitabları niyə tədris edilmir?” – sualı həmişə cavabsız qalardı. Müstəqillik əldə edildikdən sonrakı etiraflar içərisində diqqətimizdən qaçmayan və illərlə cavabını gözlədiyimiz sualların cavablarını gördük. Bəli, Bəkir Çobanzadə kökü üzərində göyərən alimlərimizin bundan uca sözü ola bilməz. Bəkir Çobanzadənin dilçilik elminə vurduğu möhür ondan faydalanan araşdırmaçıların etiraflarında görünə də, görünməsə də, bu nüans, bu məziyyət müasir tədqiqatçıların diqqətindən yayınmadı: 37-38-ci illərdə güllələnlərin tale qapıları açıldıqdan, arxiv sənədlərindən istifadə etmək fürsəti əldə edildikdən sonra bunları görmək çox asan oldu. Universitetdə dərslər aldığımız müəllimlərimizin adlarını həmən sırada dayandığını gördükcə söhbətlərini yenidən xatırlamaya bilmirsən. Onlar – Azərbaycan humanitar elminin məşhur dilçiləri idilər – M.A.Dadaşzadə, M.Ş.Şirəliyev, H.M.Araslı, Ə.M.Dəmirçizadə, F.S.Qasımzadə, H.K.Bağirov, M.H.Hüseynzadə, M.C.Cəfərov, A.Tağızadə, İ.Həsənov, A.Şərifov, A.Babayev (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 10) Bizim nəsil tədqiqatçıların Bəkir Çobanzadə şəxsiyyətini çoxdan tanıyırmış kimi ehtiram göstərmələrinin ilkin səbəbi məhz buradan başlayır. Görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov məqalələrinin birində yazır ki, B.Çobanzadənin araşdırmaları, kitabları tələbələrin stollarının üstündə görünməsə də, bizim ondan əxz etdiklərimiz vasitəsilə yeni nəslin qəlbinə enmiş, orada isti bir məhəbbət yuvası qurmuşdur.

Əlbəttə yazımın məqsədindən kənar bu duyğularımı çatdırmadan qəlbim sakitləşə bilməzdi, illərlə haqqı tapdanmış klassik elm-ədəbiyyat fədakarının xatirəsinə bir damla su çiləməkdən özümü saxlaya bilmədiyimin şahidi oldunuz.

Bəkir Çobanzadə qeyd etdiyimiz kimi, türk dünyası tarixində dilçilik elmi sahəsində əvəzolunmaz xidmətləri olan, “Divani-lüğət-türk” abidəsinin tərcüməçisi və tədqiqatçısı Ramiz Əsgərin yazdığı kimi, “dahi Mahmud Kaşğaridən və böyük Mirzə Kazimbəyden sonra türk filologiyası sahəsində ən ünlü alimlərimizdən biridir” (Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş bədii əsərləri. 2012: 5). Dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyəti ilə yanaşı o, həm də böyük ədəbiyyatşünas alim kimi fəaliyyəti orijinal tədqiq üsuli ilə diqqətdən kənar qala bilməz.. Xüsusən türk dünyası klassikləri, Şərq filosofları, Şərq klassikləri haqqında olan araşdırmaları, yeni fikirləri, yeni tədqiq üsulları maraqlıdır.

1925-ci ildə nəşr olunan “Füzuli. Ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illiyi münasibətilə” adlı kitabçada “Füzuli və onun yeri” (Füzuli. 1926: 96-109) məqaləsində professor Bəkir Çobanzadə Füzuliyə olan sonsuz heyrət və məhəbbətini elmi-ədəbi faktorlarla ümumiləşdirilmiş səpgidə oxucusuna yetirir. Əsrlərdir ki, dildə-ağızda dolaşan, elm-ədəbiyyat səhifələrindən düşməyən Füzuli haqqında söz demək, yenilikçi fikir söyləmək asan olduğu qədər də, çətin idi. Şərq poeziyasında, Şərq fəlsəfəsində, Şərq elmində ən uca yerdə dayanan Füzuli irsi – şəxsiyyəti Avropa şeirində, fəlsəfəsində, elmində də ün salmışdır. Bunun müqabilində gərək Füzuli haqqında elə söz deyəsən ki, onların fəvqündə itib-batmasın. B.Çobanzadə “Füzuli və onun yeri” məqaləsində Şərq

filosoflarının, Avropa filosoflarının Füzuli irsinə, şəxsiyyətinə verdikləri dəyərlərə beləd olması ilə yanaşı öz fikirləri ilə sintezləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Alman professoru Martin Hartmanın “Türküstanda kitab sənəti” nam əsərində: “Füzuli Daşkənddə, Qazanda, vəlhasil, Asiyanın hər tərəfində təqdirə oxunur”- fikrini öz fikri ilə sintezləşdirərək yazır: “Demək ki, o, - Füzuli bizim türk, hətta Şərq ölkəsinin hər tərəfində qarşımıza çıxır, hər yerində vətəndaşımız, köydaşımızdır” (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 164).

Eləcə də Mister Gibbin “Osmanlı şeirinin tarixi” əsərinin Füzuliyə təxsis etdiyi qismində ... bəhs ediliyor: “Şərqin Şərq olalından bəri yetişdirdiyi şairləri içərisində ən səmimisi və ən həssası Füzulidir”, daha sonra “Bu, yəni “Leyli və Məcnun” şimdiyə qədər yazılan məsnəvilərin ən yüksəyi və ən gözəlidir”, və daha sonra “Bütün türk ədəbiyyatında Füzulidən daha böyük bir isim bulmaq mümkün deyildir” (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 165).

Edmon Fazinin “Füzuli Asiya məktəbi - ədəbisinin ən böyüklərinin şairidir. Ondan sonra keçən dörd əsr içində bütün şairlər onu tərənnüm etdilər. Fəqər, yenə o həpsinin üstündə məsləyin yeganəsi qaldı” (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 165).

Bütün bunları, Füzuli haqqında deyilən – yazılan bütün tədqiqatları göz önündən keçirən və altını cızaraq qeyd etdiyi fikirləri Bəkir Çobanzadə əslində əsrlərin məhəbbət simvoluna çevrilmiş Füzuli poetikasının sirrini öyrənmək, dərk etmək, haqqında söz demək, faydalanmaq, düşüncələrini bölüşmək məqsədində olmuşdur. Və bunların yekunu olaraq Çobanzadə yazır: “Onun yeri bütün Yaxın Şərqin yetişdirdiyi ölməz böyüklər arasındadır. ... O, ərəb eşqi, fars ruhu və türk qılıclı qurulan əsrlərin ağır və acıqlı uruqları altında yıxılan Bağdadın ruhunu qavramış, onu bizə duyurmuşdur. ... Bu cəhətdən o, böyük cahan faciəsini bizə tərənnüm etmişdir ” (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 166).

Füzuli dövrünün məşəqqətlərini heç nədən çəkinməyərək qələmə almış və bununla da tarixi gerçəkliklərin zamandan-zamana ötürüldüyü faktorunun ötürücüsünə çevrilmişdir.

Füzuli yaradıcılığının zirvəsində dayanan “Leyli və Məcnun” eşqinə toxunur. İndiyəcən bəşəri sevgi mövzusu kimi tədqiqata cəlb edilən bu məsələnin əslində həssas fərdiyyətçi – individualist sevgisini görüyoruz. Böylə bir sevgi ilə Əhməd Yasəvi, Yunis İmrə kibi türk sufilərində rast gəldiyimiz eşqi-ilahi, Əflatuni məhəbbət arasında böyük fərq vardır:

Pərişanhalın oldum, sormadın halı-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın dərimanım,
Nə dersən, rüzgarım böyləmi keçsin, gözəl canım?
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım.

(Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 167).

Füzulinin ən böyük səmimiyyəti onun sevgisində, sevgisini bəyan etməsindədir.

B.Çobanzadə İrənin, ərəbin klassik sufi şairlərindən nümunələr görmüş, dərs almış, təsirlənmiş Füzulinin sufi meyllərdən uzaq olmadığından bəhs edir. O, bu məqaləsində sırf ədəbiyyatşünas kimi fikir söyləməyə cəhd etsə də, Füzuli dilindən, dilçiliyə münasibətindən bəhs etməkdən yan keçə bilməmişdir: “Füzuli dili etibarilə sadə olmaqla bərabər, təbir caizsə, heç təmiz deyildir. İstanbulun, Baqi, Nəfi kibiləri müstəsna olmaq üzrə bir çox şairləri ilə Füzuli arasında türkcə sözlər istifadəsində fərq

pək azdır” (Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 171). Füzuli əsərlərində ərəb-fars sözlərinin yüzdə doxsana varmasının səbəblərini araşdırmış və dəqiq-inandırıcı əsaslı faktorlarla ortaya qoymuşdur. Müəllif Füzuli ədəbi şəxsiyyəti və irsi haqqında söz dedikcə Şərq tarixinin ən böyük mütəfəkkirlərinin yaradıcılığındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə toxunmuş, hətta müqayisədən belə çəkinməmişdir. Bütün bunlar təbii ki, Çobanzadənin Şərq ədəbiyyatını, Şərq mütəfəkkirlərini mükəmməl bilməsindən irəli gəlmişdir.

1925-ci ildə “Maarif və Mədəniyyət” dərgisində” dərc etdiyi “Dil haqqında filosofların fikri” (Bəkir Çobanzadə. 1925: 29-34; Bəkir Çobanzadə. II cild. 2007: 159-163) adlı məqaləsində Demokrit, Əflatun, Bekon, Leybnic, Şarl de Bross, Bekker və Şleyxerin Potebnya, Vilhelm Humbold kimi filosofların dil haqqında nəzəriyyələrini təhlilə cəlb edir, elə bu məqam xatırlamaya bilmirik ki, zəngin mütaliyəyə, biliyə malik Çobanzadə üçün Füzuli dili və dilçiliyi haqqında söz demək, şərh vermək o qədər də çətinlik törətməmişdir.

B.Çobanzadə “Füzuli və onun yeri” adlı o qədər də irihəcmli olmayan məqaləsində saysız-hesabsız məqamlara toxunmuş və gələcəyə bir daha mesaj kimi səslənən notlarla başa vurmuşdur: Avropada və Asiyada dün və bu gün yapılmada olan tədqiqat ədəbiyyat tariximizdə parlaq səhifələr doğuracaq və “Füzuli bəhsi, dövrü və məktəbi” ... olaraq ayrıca yer tutacaqdır. ... İstiqbal Füzuli kibi səmimi şairlərindir. Məqalənin yazıldığı ötən 90 ildən bəri bu fikirlər hələ də təptəzə, tərdir.

Stalin repressiyasının qurbanı olan Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanan “Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı əsərinin əlyazması nəhayət ki, 2007 - ci ildə işıq üzü görmüş, tədqiqatçıların diqqətinə çatdırılmışdır. Amma mən əminəm ki, saralmış arxiv qovluğundakı bu əsərə tədqiqatçılar bəlkə də dəfələrlə müraciət etmiş, bu və ya digər formada ondan faydalanmışdır. Yəqin ki, gələcək tədqiqatçılar bu “istifadənin” hansı əsərdə görünməsinə etiraf edəcəklər. (Bu məqam qeyd edək ki, alimin “İbn Mühənnə və onun lüğəti” əsəri də ilk dəfə 2007-ci ildə nəşr edilmiş, “Kitabı Dədə Qorqud”un ədəbi-lingvistik təhlili” kitabının isə əlyazmasının yeri məlum deyildir. Çox güman ki, bu cür tədbirlər Çobanzadənin itə-bata düşmüş əsərlərinin ortaya çıxmasına səbəb olacaqdır) (Bəkir Çobanzadə. I cild. 2007: 13).

Bu gün özbək ədəbiyyatının klassiki kimi tanıdığımız, əslində böyük türk dünyasının klassiklərindən biri Nəvai ədəbi irsi, şəxsiyyəti yaradıcılığı haqqında XX əsrin ilk başlanğıcından Azərbaycan mətbuatında irihəcmli məqalələr dərc olunsada, onun uşaqlıq dostu, Teymurilər sarayının son nümayəndəsi sayılan Herat hökmdarı (1487-1506 –cı illər arasında) Hüseyn Bayqaranın ədəbi şəxsiyyəti və irsi haqqında əl altında olası heç bir yazı, tədqiqat materialı, yaradıcılıq nümunələri yox idi. Bu mənada Çobanzadənin təqdim etdiyi Hüseyn Bayqara “Divanı” kitabını və həmin kitaba yazdığı “Bayqara və divanı haqqında” ön sözü o dövr üçün qənimət kimi dəyərləndirmək olar (Hüseyn Bayqara. Divan 1926).

2007-ci ildə 5 cildlik “Seçilmiş əsərləri” latın qrafikası ilə nəşr olundu (Bəkir Çobanzadə. V cild. 2007). Bu həm də onun əsərlərinin ilk mükəmməl nəşri sayıla bilər. “Bayqara və divanı” məqaləsi həmin kitablara daxil edilməmişdir. Bu təbiidir. Çünki onun qısa ömründə yazdığı onlarla əsərləri yığıb-yığışırmaq, tədqiq etmək, təhlil etmək, araşdırmaq ayrıca bir institutun işidir.

Bəkir Çobanzadə Bayqaranın “Divan” kitabının nəşri üzərində çalışarkən özbək ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri Ə.Fitrətdən əldə etdiyi mənbədən yararlanmışdır. Bu haqda “Ön söz”də qeyd edərək yazır: “Bu nüsxə özbək şair və

ədiblərindən olan Fitrətin kitabxanasındakı nüsxədən – bizim xahişimiz üzərinə kopya edilmişdir. “Bizim Fitrət arkadaşımızda gördüyümüz əlyazma nüsxə - yazı cəhətdən – çox açıq gözəl olduğu halda ondan yapılan nüsxə çox ibtidai bir yazı meydana gətirmişdir. Buna səbəb bizim ecələ etdiyimiz olsa gərəkdir. Hər halda olduğca böyük zəhmət sərf edərək bizim üçün bu nüsxə kopya etdirmiş olan Fitrət arkadaşına biz “Təşəkkür. Sağ ol!” demək borcumuzdur” (Hüseyn Bayqara. Divan 1926: 11).

B.Çobanzadə H. Bayqaranı ədəbiyyatşünas kimi tədqiq, şair kimi təqdim edir. Klassik şairin, böyük sərkərdənin şəxsiyyəti haqda məlumatla yanaşı, ədəbiyyatşünas olaraq onun ədəbi irsinin məziyyətlərindən bəhs edir. B.Çobanzadə Bayqara əsərlərini təhlil edərkən, həm onun yaşadığı dövrün ədəbi-tarixi mənzərəsini açıqlayır, yaradıcılığndakı mövzulara toxunur, ədəbi dilindən söz açır: Maraqlı fikrini diqqətinizə çatdırmaq istərdim: “İştə bizim fikrimizcə bunun üçündür ki, bütün İslam klassikləri tövşyan balası (qoyun balası-A.Ü.) kibi şəkl və mövzuca, bir-birinə bənzərlər, bu şairləri tədqiq edərkən ayrı meyarlar və az-çox xüsusi üsullar lazımdır. Əgər işdə bu nöqtələri göz önündə tutaraq oxuduğumuz zaman Bayqaranın şeir qüvvəticə, (Nəvaidən) heç aşağıda qalmadığı görünməkdədir” (Hüseyn Bayqara. Divan 1926: 11). Bu məqam bir nüansa da xüsusi ilə toxunmaq istərdim ki, Bayqara sarayının baş vəziri vəzifəsində çalışan Nəvainin türk dilini ədəbi dil olaraq tarix səhifəsinə yazmasında Bayqaranın xidmətlərini yada salmalıyıq.

Tədqiqatlarının qənaəti və Bayqaranın təqdim etdiyi kitabındakı “ön söz”də yazdığı kimi, bu dil və bu mövzular öz dəyişmə ilə XIX əsrin sonlarına qədər Orta Asiyada yaşayıb qalmışdır. “Cığatay” şairləri ilə “özbək” şairləri arasında lisançı və tarixçinin bulacağı fərqləri, ədəbiyyatçı bulamaz. Ancaq XIX əsrin sonlarında qeyri özbək ədəbiyyatı, gərək mövzu və gərək şəkildə klassik ədəbiyyatdan öyrənilmişdir.

Bayqara şəxsiyyəti və onun divanı haqqında XX əsr oxucusu, ədəbiyyat dünyası üçün bu kitabın əhəmiyyəti misilsizdir. Təqdim olunan “Ön söz”də Çobanzadənin özbək ədəbiyyatı, klassikləri haqqında mükəmməl bilgisi diqqətdən qaçmır. Bu da təsadüfi deyildir. Onun tərcümeyi-halına baxanda ömrünün gözəl çağlarında Daşkənddə, Buxarada, Orta Asiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstan və Krimda latın əlifbasına keçidlə əlaqədar iş aparmış, eyni zamanda Tavrid, Bakı, Daşkənd, Fərqanə və Buxara ali məktəblərində türkologiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair mühazirələr oxumuşdur (1920-1936). Yəni demək istəyirəm ki, Özbəkistan torpağında çalışması özbək ədəbi-mədəni mühiti, klassik irsi ilə birbaşa, - arxivlərdə işləmək imkanı mənasında, - əlaqədə olmaq şansı əldə etmişdir.

1926-cı ildə dahi Nəvainin 500 illiyi ilə əlaqədar Bakıda bir sıra işlərin görülməsi planlaşdırılır. 1919-cu ildən fəaliyyətə başlayan “Kommunist” qəzetəsində ardıcıl olaraq tanınmış ədəbiyyatşünas alimlərin imzası ilə məqalələr dərc olunur: İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Mirzə Möhsün İbrahim. Bu sıradan B.Çobanzadənin də 1926-cı il 4 mart tarixdə “Nəvai-dilçi” adlı məqaləsi işıq üzü görür. Ümumiyyətlə, Bəkir Çobanzadənin Nəvai yaradıcılığına həsr olunmuş iki məqaləsi əlimizdədir: “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” və “Nəvai-dilçi”. Elə həmin il Nəvainin xatirəsinə üç kitab dərc olunur: “Nəvai” (məqalələr toplusu), Əlişir Nəvai. “Vəqfiyyə” və Əlişir Nəvai. “Münşəat” əsəri.

B.Çobanzadənin “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş məqaləsi həmin topluda nəşr olunur. “Nəvai-dilçi” məqaləsində nədən bəhs olunur. Burada müəllif Nəvaini bir “lisançı” olaraq tədqiq edir. «Şəhər dili olamayan türkcənin, eyni zamanda ədəbi dil də ola bilmədiyi» anlamıdır və bu nəticəyə gəlir ki, Nəvainin dili, kitabında zikr etdiyi kimi, ədəbi türk dili olmayıb, bəlkə xəlf dili olmuşdur və bununla İsmayıl Hikmətin görüşünə bir dürlü qarşı çıxır.

Türk dünyasının böyük dilçi və ədəbiyyatşünas alimi Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilşünaslıq elmində çox-çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bu müstəvidən yanaşanda onun Nəvainin klassik türk dünyası tarixində dilçi alim kimi yaradıcılığını xarakterizə etməsi bu gün də aktual əhəmiyyət daşıyır. Fars şeir dilinin tüğyan etdiyi bir zamanda Nəvainin “Xəmsə” yazması onun türk dili uğrunda inqilab etməsinə sübutdur. Elə bu fakta üstünlük verən B.Çobanzadə məqaləsini belə başlayır: “Türk dilinin dörd böyük müdafiəçisi olmuşdur ki, bunların birincisi “Divani ül-lüğət it-türk” – sahibi Mahmud Kaşğarıdır, ikincisi “Qəribnamə” – sahibi Şeyx Aşıq Paşa, üçüncüsü Nəvai və dördüncüsü “Məsirə ül-ülüm” namındakı Sərfin – sahibi Bərgəmli Qədiridir.

Bunlardan Mir Əlişir Nəvai – türk ünsürünün Orta Asiyada ən son parlaq dövrünün yetişdirmələrindən, alim, filosof şairlərindən biridir. B.Çobanzadə qeyd edir ki, hələ “XI əsrdə Mahmud Kaşğarı şəhərdə farsca, aullarda isə türkcə qonuşulduğunu qeyd edirdi. Mir Əlişir Nəvainin sözlərindən üç, dörd əsr içində vəziyyətin dəyişmədiyini anlaşılr” (Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009: 72). Mahmud Kaşğaridən sonra dahi Nizami epoxası, ondan sonra Nəsimi epoxası ötsə də hələ fars dili hökm sürürdü.

Çobanzadə bu məqaləsinin sanki hər cümləsində türk dil tarixinin tarixi xronologiyasının tezis kimi şərhini verirdi. Və qənaitini də Nəvainin irsi kontekstində xarakterizə edirdi. “Türk aristokratiyasının, saray aləminin əcnəbi dillərə düşgünlüyünü artıq Orxon kitabələrində, Tokyolar dövründə gözə çarpmaqdadır. Bununla bərabər yalnız bəylərin və zadəganın deyil, bəlkə də bütün şəhər əhlinin də farscaya böyük rəğbəti olduğunu belə Nəvaidən eşidiriz” (Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009: 72). Nəvainin ədəbi dilə aid bütün fikir və düşüncələrini diqqət süzgəcindən keçirdikdən sonra B.Çobanzadə “Nəvainin dilə aid sətirlərində iki dürlü baxış vardır” – yekununa gələrək yazır: “Quran dili olan ərəbcə səmavi bir dil olaraq ortadan çıxarılacaq olsa, yerdə qalır üç dil: Sart (fars), türk və hind dilləri” (Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009: 73).

Dilçi alimin hind dilinə aid olan fikirlərinə toxunmayaraq keçirik fars və türk dillərinin müqayisəsinə. Burada da B.Çobanzadə yazır ki, “Nəvainin fikrincə, sarta (fars) türkdən elmi olmaqla bərabər, türk sardan (farsdan) daha ziyadə anlaşılıqdır. Nəvainin dayandığı dil, kitabında zikr etdiyi türk şairlərinin, ədib və filosoflarının dili olmayıb, xalq dilidir” (Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009: 72). Məlumdur ki, dahi Nəvai məşhur “Mühakimət-ül lüğət-it”in əsərində məhz bu iki dilin – fars ədəbi dili ilə türk xalq dilinin müqayisəsinə qələmə almışdır.

Nəvainin gerek öz yazılarından, gerekse başqa bir çox mənbələrin verdiyi məlumatdan anlaşıldığına görə, “Nəvai”nin cığatay ədəbiyyatı yolunda aşdığı cığırında himayə və təşviq edən Hüseyn Bayqara olmuşdur. Hər kim “Nəvai” türkcənin yazmanın lazım və faydasına dair gətirdiyi dəlillər içində Hüseyn Bayqara həyəcan və minnət dolu sözlərə işarət ediyir.

“Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” (Əlişir Nəvai. Vəqfiyyə. 1926: 9-16) adlı məqalədə də “Nəvai-dilçi” məqaləsində olduğu eyni problemi tədqiqata cəlb etmiş, Nəvai dövrünün ədəbi dili xüsusunda Nəvainin önəmli, tarixi xidmətlərini ortaya qoymuşdur. Onu da qeyd edir ki, Nəvainin 500 illiyi yubileyi münasibətilə çap olunan bu kitablar qaradaş Azərbaycan torpağında simvolik xarakter daşıyır və Özbəkistanda Nəvai külliyyatının nəşr ediləcəyi xəbərini yazır. Bu məqalədə elə həmin yubiley üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təbii ki, bu nəşrlər həmin illərdə keçirilən türk dünyası ziyalılarının bir araya toplanmasının nəticəsi olaraq B.Çobanzadənin dediyi kimi, simvolik xarakter daşıyır.

“Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” (Bəkir Çobanzadə. I cild. 2007: 263-332) elmi-monoqrafik əsərinin girişində B.Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, “bu müqəddimə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı tərəfindən nəşr edilməyə hazırlanan Xətai divanını lisanı və bədi cəhətdən aydınlaşdırmaq məqsədini daşdığından” Xətai dövrünün siyasi-ictimai hadisələri haqqında müfəssəl məlumata ehtiyac olmadığını bildirir. Amma bununla belə bir neçə səhifəlik girişdə Xətai dövrünün taxt-tac hakimiyyətindən, yəni onun hakimiyyətə gəlişindən, tərcümeyi-halından bəhs edilmişdir. Həmin dövrün, yəni Qərbi İranda Hökumət edən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin olduğu kibi, Səfəvi xanədanının da ana dili Azərbaycan türk dili idi. B.Çobanzadə bu fikrini Krımskinin qeydləri ilə təsdiqləyir: “Yeni hakimiyyətə gəlmiş Səfəvi xanədanının danışdığı dili yalnız hakimiyyətin birinci dövründə deyil, uzun zamanlar azərbaycanca idi. Bu xanədanını müəssisi Şah İsmayıl Xətai naam müştəri altında Azərbaycan türk dilində lirik mənzumələrindən ibarət bütün bir divan yazmışdır” (Bəkir Çobanzadə. I cild. 2007: 270).

Məqələdə Orta əsr dövründə Azərbaycan türk dilinin Füzuli şəxsiyyəti-ədəbi irsi kontekstində ən yüksək təkamül zirvəyə yetdiyindən bəhs edilir. Xətai ədəbi dili ilə Füzuli ədəbi dili arasındakı müqayisəni şərh və iki klassik sənətkarın lirizm dilindəki lüğət, morfolojiya və sintaksis xüsusiyyətlərini təhlil edir. Fikrini əsaslandırmaq, eləcə də Xətai ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini şairin iki əlyazmasının – Ərdəbil və Britiş nüsxələri üzərində araşdırır. Müəllif bu araşdırmasını həmən əlyazmalar üzərində qərarlaşdığı fikirlərini, müqayisələrini təkcə Füzuli və ya Xətai dövründən əvvəlki ədəbi dillə müqayisə etmir, eyni zamanda Xətaidən sonrakı ədəbi zaman çərçivəsində yer tutan klassiklərin yaradıcılığı ilə müqayisə-təhlil edir.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin yazılışında ərəb əlifbası əsasında iki imla sistemindən istifadə olunduğunu diqqətə çatdıran müəllif araşdırmaya cəlb etdiyi hər iki əlyazmasında olan müxtəlif imla və dil xüsusiyyətləri üzərində geniş təhlillər aparır və məqsədini faktlarla isbat edir.

B.Çobanzadə bu möhtəşəm əsərində Azərbaycan türk ədəbi dilinin yazılışını Xətai divanı əsasında incələyir və divandakı dil xüsusiyyətlərini Nəsimidən, yəni XIV miladi əsrdən başlayaraq, XIX miladi əsrə, yəni Vaqif və Vidadiyə qədər müntəzəm və sistemativ surətdə araşdırır.

Müəllif “Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” əsərində Orxon-Yenisey abidələri, Kitabı-Dədə Qorqud, “Kutadqu bilik”, “Divani-lüğəti-türk”, Nəsimi, Füzuli, Yunis İmrə, Qayğısız Abdal, Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundov kimi klassiklərin ədəbi və yazı dilini Xətai ədəbi dili ilə qarşılıqlı (müqayisəli) şəkildə öyrəndiyinin şahidi oluruq. Eyni zamanda bu əsərdə bütövlükdə az qala minillik Azərbaycan türk ədəbi dilinin qramatik xüsusiyyətlərini göz önündə canlandırır. Adları qeyd olunan klassiklərin əsərindən nümunələrlə Xətai divanından götürdüyü misallar kontekstində aydınlaşdırır.

Qeyd edək ki, bu monoqrafik əsər vasitəsilə Xətainin dili və yaradıcılığı haqqında mükəmməl təfsilat, müqayisəli tədqiqatla yanaşı, klassik Azərbaycan türk ədəbi dilinin qramatik xüsusiyyətləri barədə də mükəmməl bilgi əldə etmiş oluruq.

H.Bayqara (1438-1506), Ə.Nəvai (1441-1501), Ş.İ.Xətai (1487 – 1524) və M. Füzuli (1494-1556) yaradıcılıqlarını linqvistik-poetik baxımdan təhlil edərək sanballı monoqrafik əsərlər yaradan, zəngin mütaliə və biliyə malik olan tatar və Azərbaycan xalqının böyük oğlu Bəkir Çobanzadə irsi yeni istiqlal məfkurəsi işığında araşdırıldıqca hələ çox uca zirvələr fəth edəcəyimizə əminəm.

KAYNAKÇA

BAYQARA HÜSEYN. Divan ("Hüseyn Bayqara və divanı haqqında" adlı ön sözün müəllifi B.Çobanzadə // 1926. Bakı, Azərənəşr, səh.11-15.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. "Nəvai - dilçi" // "Kommunist", 4 mart 1926

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı (əlyazması)– Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş əsərləri. (Mətn): beş cildə.Bəkir Çobanzadə: Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.Adilov. red. A.Babayev. I cild. Bakı.: Şərq-Qərb, 2007. – 336 səh.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş əsərləri. (Mətn): beş cildə.Bəkir Çobanzadə: Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.Adilov. red. A.Babayev. II cild. Bakı.: Şərq-Qərb, 2007. – 365 səh.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş əsərləri. (Mətn): beş cildə.Bəkir Çobanzadə: Nəşrə hazırlayanı A.Ramazanov, T.Quliyev. redaktoru və ön sözün müəllifi M.Adilov. III cild. Bakı.: Şərq-Qərb, 2007. – 342 səh.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş əsərləri. (Mətn): beş cildə.Bəkir Çobanzadə: Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.Adilov. red. A.Babayev. IV cild. Bakı.: Şərq-Qərb, 2007. – 198 səh.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş əsərləri. (Mətn): beş cildə.Bəkir Çobanzadə: Nəşrə hazırlayanı M.Adilov, S.Hadiyeva, redaktoru V.Adilov. T.Axundova V cild. Bakı.: Şərq-Qərb, 2007. – 261 səh.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Dil haqqında filosofların fikri // "Maarif və mədəniyyət", №3, (23), 1925, səh.29-31.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş bədii əsərləri. Tərtib edəni, kırım-tatar türkcəsindən uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi Ramiz Əsgər Bakı, BXQR, 2012, 240 s.

ÇOBANZADƏ BƏKİR. Seçilmiş şeirləri. Tərtib edəni, kırım-tatar türkcəsindən uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi Ramiz Əsgər, Bakı, BXQR, 2012, 240 s.

ƏLİŞİR NƏVAİ. Vəqfiyyə. Məqalələr məcmuəsi // Bakı, Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti Nəşriyyatı, 1926, 55 səh.

ƏLİŞİR NƏVAİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA (məqalələr toplusu). Tərtib edəni Almaz Ülvi // Bakı, Qartal, 2009 // səh.72-77.

FÜZULİ. Ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illiyi münasibətilə (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan Ədəb. Cəmiyyəti Nəşriyyatı, 1926, 109 səh.

NƏVAİ (məqalələr məcmuəsi) // Bakı, Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti Nəşriyyatı, 1926, 107 səh.